

Nagyváradnak 1660. esztendei ostroma ideje alatt az egyház-község kitűnően felszerelt nyomdáját, kötészetét és az 1657.évtől nyomtatni kezdett biblia iveit - Sárdi Nagy János nyomdászlegény vallomásából következtetve - valamelyik rejtekpincében helyezték el.¹⁾ Ez az előrelátó gondoskodás akkor történhetett, amikor már bizonyossá vált a vár tarthatatlansága s félni lehetett a feladás után föltétlenül bekövetkező rablástól, gyújtogatástól, rombolástól. Mikor ezután elérkezett az utolsóelőtti nap s hozzáfogtak az Ali basa elé terjesztendő feltételek megszerkesztéséhez, a pontok közé befoglalták: "Azonképpen a könyvnyomtatásnak gyakorlása megtartassék, ahoz való minden eszközök is. A nyomtatásban levő biblia exemplárok és mindennemű könyvek a könyvnyomtatóhoz, vagy más-hová akarja szállítani, megengedtetik. Az alatt penig azon ház zár s pecsét alatt tartatik a hatalmas vezér parancsolatjából." A pa-sa azután e feltételt elfogadva, azt adta írásba, hogy "könyvek és ahoz tartozó eszközök kezekhez adatván, szabadosan élhetnek" /velők/.²⁾

Ezekből a sorokból a váradi nyomdászati történetének írója azt következteti, hogy a kikerülhetetlen várfeladás megtörténte-kor Szenczi Ábrahám a nyomdát előbb ott hagyta Váradon, sőt talán saját házában őriztette s csak későbbben tért vissza érette és vitette onnan Kolozsvárra.³⁾ E feltevésből mindössze csak azt vehet-jük valószínűságnak, hogy az egyes pontok megszerkesztésekor valószínű-leg még nem gondoltak a város teljes kiűritésére s ezért minden

1) b(arabás) s(amu): A nagyszebeni nyomda történetéhez. TT.1890: 399-400. - Koncz József: Egyháztörténeti adalékok. PrK. 1891: 30.

2) Naményi Lajos: A nagyváradi nyomdászati története. MKvSzle.1901: 288. - Török-magyarkori államokmánytár. Szerk. Szilágyi A. - Szilágyi S. III. 486-88.

3) Naményi. 289.

lehetőséget biztosítani akarván, szerkesztették meg az előbb idézett szövegű feltételt.

A vár védői között jeleskedett Szalárdi János fejedelmi levéltáros krónikájából augusztus 28-i keltezéssel arról értesülünk, hogy "azon következő éjszaka a jancsárok a prédálásnak esvén, valahol mi helyek, rekeszek, boltok, pinczék volnának, mind felterték, s mindent felprédáltak vala az egy bolton kívül, mellyben a typographia, ahhoz tartozó eszközök és biblia félnyomatásban való exemplárok valának, mellyet is még tőlük a vezér nagy nehezen marasztathatott és oltalmazhatott vala."⁴⁾Ezeket tudva, aligha hiszszük, hogy mind az egyházi vezetők, mind Szenczi Ábrahám meg merete volna kockáztatni, hogy e féltve őrzött értékeket az elfoglalt és felprédált városban, meg várban visszahagyva, távoztak volna el. Csaknem képtelenség arra gondolnunk, hogy ne az elvonulás napján, netalán az utolsó szállitmányok eltávozásával egyidejűleg, rakódtak volna szekérre és mentették volna az előreláthatólag bekövetkezett újabb rablás elől mindazt, ami még menthető. Ezt az állítást különben Ali pasa előbb idézett felelete is megerősíti, megtörtént valóságképpen adván tudtul, hogy "a könyvek és ahhoz tartozó eszközök kezekhez adatván, szabadosan élhetnek" /velők/. Az azonban lehetséges, hogy az általánosan urrá lett levertség első napjaiban - Erdély bekerítetttsége s ezért az ottani állapotokban elhatalmasodott nagy bizonytalanság miatt - az otthontalanná lett váradiak tartózkodtak kelet felé fordulniok s ezért - amint Szalárdi írja - "utjokat mindnyájan és mindenütt Debreczen felé rendelték volna", ahová augusztus 30-án a töröktől csakugyan be is kísértettek.⁵⁾ Innen kezdettek azután rendre szétszéledni.

Szeptember 7-én arról értesülünk, hogy Szalárdi és Barmos Miklós nevezetű ifju nemes ember már Huszt városában van.⁶⁾ Hihető, hogy Szenczi Kertész Ábrahám sem sokat időzve Debreczenben, még ugyanebben az esztendőben továbbindult Erdély felé. Utja bizonyosan Nagybányán vezetett keresztül, ahol egy időre netalán meg is állapodott. Erre a körülményre az a levél mutat rá, amely szerint Kovásznai Péter váradi pap Kassára menekülván, levelet in-

4) Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Pest, 1853. 575.

5) I.h. 579, 582.

6) Teleki Mihály levelezése. Kiadta: Gergely Sámuel. I. 557-58.

tézett mint Kegyelmed atyjafia "kedves komjá"-hoz: Szenczi K. Ábrahámhoz Nagybányára. Azt hiszem azonban, hogy ezt az adatot Veress Endre egy, vagy két esztendőnyi eltéréssel olvasta és közölte 1662 február 3-i keltezéssel,⁷⁾ minthogy az alább bemutatandó adat biztosan meghatározza, hogy Szenczi Kertész Ábrahám 1661 február 19-én már állandó kolozsvári lakos. Kolozsvárt - azt hiszem - már az esztendő elején megtelepedett s mivel felszerelésében Váradon csak csekély kárt szenvedett, itt újra berendezte könyvnyomtató műhelyét és folytatta tovább a bibliának Váradon megkezdett nyomtatását. Korai ideköltözését bizonyítja az az adat is, hogy a kolozsvári református egyházközség harangoztatógazdája, hivatali idejének lejártá előtt, elhalálozván, 1661 február 12-én eltemették,⁸⁾ tisztsége folytatására Szenczi Ábrahámot választotta meg a kurátorok megegyezett bizalma. Az egykori feljegyzés tanúsága szerint: "Anno 1661 die 19 Februarii Szenczi Ábrahám Uram succedálván Kováts Máté után az harangok jövedelmének gondviselésére usque ad annum 1662. die vero imum Novembris percipiált 8 Kglme azon jövedelemből mivel pestis grassalt az idő tájban - fl. 171//08."⁹⁾ Egészen bizonyos, hogy Szenczit csak azután, miután rátermettségét az itteni gyülekezet életében is alkalma kínálkozott bebizonyítani, választották meg erre a bizalmi állásra.

Szenczi Ábrahámnak kolozsvári működése idejéről a biblián kívül más nyomdai munkája nem ismeretes, valószínű is, hogy egyes apróbb alkalmi nyomtatványoktól eltekintve, más itt nem is készült. Hiszen kinek is lett volna kedve az akkori, minden másnál bizonytalanabb időben könyvkiadásra gondolnia!

A biblia nyomtatásának befejezése után az összefűzésre, megkötésre szánt példányok könyvkötészeti munkáját is Szenczi a maga vezetésére bízott, jól felszerelt műhelyben ugyancsak Kolozsvárt végezhetette be. Annak ellenére azonban, hogy új otthonában mindenképpen megfelelő volt a talaj a könyvnyomtatás számára, hiszen a Heltai-nyomda megszűnése miatt itt egy másik, mégpedig korszerűbben felszerelt tipográfia és kompaktoriára föltétlenül szük-

7) Veress Endre: Erdélyi adalékok a kassai ref. egyház és iskola történetéhez. TörtKözl. Abauj-Torna vm. és Kassa multjából. 1910: 252-3.

8) A kolozsvári szabó céh exactorainak számadáskönyve. Az ENM levéltárában volt.

9) Vagyonteltárkönyv 1664-ből. 27/a. /A ref. egyházközs. levtárában./

ség van, illetőleg a politikai helyzet tisztultával ismét szükség lesz, a jelen körülmények hatása alatt működését mégsem érezte megzavarhatatlannak. Láttá ugyanis, hogy a Váradra befészkelődött törökség már a szomszédos Kalotaszeget, sőt a Kolozsvárral határos Kajántó falut is hódoltságnak tartva, gyakran zsarolta és nyugtalanította, észak felől pedig Szatmár várának német katonasága pusztította - rontotta Nagybányát és a Szamos alsó folyásának vidékét.¹⁰⁾ Ezen kívül Kolozsvárnak is nagy terhet jelentett a német várőrség ellátása, mig nem zsoldjuk elmaradása miatt fellázadva, Apafi hűségére át nem tértek.

Hihetőleg ezt az időt használta fel Szenczi. Nagyhirtelen összecsomagolta egész műhelyét: gépeit, műszereit, betűanyagát, kiadványainak raktárkészletét, félig készen levő nyomtatványait,¹¹⁾ ezek után 1662 november utolsó napján becsületesen elszámolt harangoztatógazdai tisztségéről, miként a fentebb idézett számadáskönyv bizonyítja: "Szentzi Uram el hagyván Városunkat, ... Subducálván azért erogát[il]oját ő Kglménak, az százhetven egj forint nyoltz pénzbeli perceptiojából, taláitatot épen erogálni perceptioját, igj azért semi ne[m] maradott ő Kgménél, et cu[m] honore, absolvattatott számadásátul az jámbor."¹²⁾ Így előkészülve, hihetőleg december első napjainak valamelyikén Sárdi Nagy Jánossal, Váradról vele jött legényével, együtt utba indult Nagyszebenbe. Ide megérkezve és berendezkedve, folytatta tovább Kolozsvárt ab-bahagyott munkálkodását, hátra lévő rövid életideje alatt is számos derék munkáját hagyva hátra.

1668 január 25-én keltezett adománylevelével I. Apafi Mihály fejedelem a töröktől-tatártól 1658, 59. és 61-ben elpusztított Ótordát, Ujtordát és Egyházfalvát a Váradról elmenekült polgárság és nemesség számára jelölte ki letelepedésük helyéül. Az általuk már elfoglalt, valamint elfoglalandó belsőségeket a hozzájuk tartozó külsőségekkel együtt nemesi joggal felruházott tulajdonokul rendelve, minden adófizetés kötelezettsége alól mentesítette.¹³⁾

10) Szalárdi. 633, 640-44.

11) Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 45.

12) 1664. évi vagyonleltárkönyv. 27/A., B. lev.

13) Kövendi Weress Sándor: Torda őcsaládai. II. kiadás. 9-10., 23-28.

Ámde a menekültek már jóval előbb is ide irányítottak. Így olvasuk Kovásznai Péter egykori váradi, mostan pedig kolozsvári papnak 1666 júniusban éppen Szenczi Ábrahámhoz intézett leveléből: "Várad szomoru elveszése olta az Nemes orszag s k(egyelmes) fejedelmű[n]k jo tetzesekbol Isten uta[n]l, lehet ke(gyelme)d[ne]lk h[ir]ivel mint observaltuk számkivetésünk orvosságára Thordát lakaul; a' holott ke(gyelme)d[ne]lk is, mint tagu[n]k[n]ak s attyankfianak keszek voltu[n]k helyet designalni, s ezuta[n]l is kedve leven ke(gyelme)d[ne]lk hozza mutatni, nem recusaltu[n]k.¹⁴⁾

Ugy látszik, hogy Szenczi Ábrahámnak szándékában is volt Szebent elhagyni s visszatérni, véglegesen a Kolozsvár közelében elterülő Tordára letelepedni. Lehetséges, hiszen a hontalanná lett váradiakban mérhetetlenül nagy fájdalommal élt az elvesztett otthon emléke. Ezt látjuk Veér György kolozsvári alkapitánynak 1664. május 29-én Teleki Mihály kővári főkapitányhoz intézett soraiban is, amelyben "az mi hajdani édes hazánkat Váradon" emlegeti, azután Szalárdi János krónikáirónknak Kolozsvárt 1664 augusztus 30-án ugyancsak Telekinek írott levelében, amelyben így sóhajt fel: "Im szinte mai napon vágyon, Uram, négy egész esztendeje, hogy az ur Istennek igaz itiletiből az váradi végház török kézben esék. Azolta, Uram, azon helynek lakósi, főképpen az ilyen nyomorultak, imitt-amott mások falai alatt nyomorogván, nyomorultul evén mindennapi kenyerünket, szivünk szakadva várjuk vala s várnók ma is a szegény haza valóságos békességének s szabadságának helyben állítatását."¹⁵⁾ Ennek következtében az összetartásnak és egymás számontartásának lelki kényszere is egymásra utalta őket. De Kovásznai Péternek 1666 június 14-én Telekihez intézett levele szerint: "Szenczi Ábrahám eő ke(gyelm)e már öregseghez kozelítve[n]",¹⁶⁾ életét - miként már Kemény József is megtalálta Rotterdami Erazmus "Enchiridion militis Christiani" című műve 1668. évi szebeni kiadásának előszavában, a megelőző esztendőben befejezte. Ugyanis e munka kiadója Schnitzler József. Szebenben a filozófia tanára, tudtára adja az olvasónak, hogy a nyomtatást Szenczi 1667-ben kezdte el, de még ugyanabban az évben elhalálozván, az utolsó lapok

14) Teleki lev.tár. Missilisek: 838. sz. köteg. Ezt Koncz József is közli Egyháztörténeti adalékok cím alatt. PrK. 1891: 30.

15) Teleki Mihály levelezése. III, 126, 222.

16) Teleki lev.tár: Missilisek: 838. sz. köteg.

nyomtatlanul maradtak, ezt azután maga Schnitzler fejezte be, s adta ki e könyvet 1668-ban.¹⁷⁾ E szavak természetesen nem azt jelentették, hogy ő végezte volna el magát a szedést és a nyomtatást, hanem hogy a legények munkáját ő irányította s mind a nyers korrekturái, mind pedig a revíziói levonatot ő javította át. Ugyanis a Szenczitől irányított tipográfia kitűnően lévén felszerelve, nem nélkülözhetette a kellő személyzetet sem, bárha csupán egyik legényének: Sárdi Nagy Jánosnak ismeretes a neve.

Kemény József időhatározását mi még szűkebb határok közé szorítva, megállapíthattuk, hogy elmulásának az 1667. esztendő első öt hónapjának valamelyikében kellett Szebenben bekövetkeznie,¹⁸⁾ sőt ha felfigyelünk Kemény idézetére, külön kell hangsúlyoznunk, hogy az "Enchiridion" szedését és nyomását Szenczi 1667-ben kezdvén el, halála előtt már csak az utolsó lapok nem valának készen, ebből következik, hogy a fejedelemszonnának küldött könyvnek 1667 június 4-én történt megérkezése idejétől aránylag csak csekély idő választhatta el. Tehát netalán május hónapban végezte be életét, hiszen a könyv elküldését az özvegy hihetőleg urának végső rendelkezésére intézte el.

Ilyenképpen a nyomdának Tordára való költöztetésének terve Szenczi halálával véglegesen lezáródott.

Szenczi Ábrahám hihetőleg Hollandia neveltje volt, mestere ugyanis Elzevir Ábrahám, vagy Izsák leydai kiváló könyvnyomtató lehetett. Erre következtethetünk abból a körülményből, hogy az Elzevirek nyomdai jelvényét csaknem minden kiadványán maga is alkalmazta.¹⁹⁾ A maga idejében utolérhetetlen izléssel működött leydai tipográfiában nagyszerű iskolára lelt, hatása minden darabján észre is vehető, noha betű-típusai egyáltalában nem azonosak a Hollandiában metszett patricák öntvényeivel. Mindannyi munkája között azonban talán mégis a legszebb nyomásu és legizlésesebb kiállításu a Váradon elkezdett, de csak Kolozsvárt befejezett, 2°-rét nagyságu u.n. váradi biblia. Természetes, hogy ennek főkellékéül maguk a tipussorozatok szolgáltak. Szalárditól tudjuk, hogy 1640-ben 8-

17) Uj Magyar Múzeum. 1860: 357. - Veres Endre: Gróf Kemény József. Kolozsvár, 1933. 114.

18) Szerző: 30.

19) Naményi L. 282.

regbik Bethlen István "az váradi nevezetes iskolához és ecclesiához szinte a luneburgumi herczegségből ugyan Luneburgumból igen szép typographiát nagy költséggel hozatott volt; az öreg formában már kezünkön lévő szép magyar biblia nyomtatására is testamentumában ezer tallér summát hagyott volt."²⁰⁾ E kiadvány tehát ezért viseli az impressum felett - a megszokott Elzevir-jelvény helyett - az iktári Bethlen-cimert, amelyet azután olykor még Veresegyházi Mihály könyvnyomtatványain is megtaláljuk.

Szenczi nyomdászai jelességéhez járult kiváló könyvkötői működése, amelyről 1647-ben maga Öregbik Rákóczi fejedelem is úgy nyilatkozott, hogy "Váradon jó compactor vagyok",²¹⁾ vele tűnt fel nálunk a pompásan gazdag legyeződiszes könyvtábla-disztési mód²²⁾ s a tőle örökölt eljárások és formák éltek tovább a kolozsvári nyomdászatban és könyvkötészetben. Jeles munkálkodását a fejedelmi elismerés is méltányolta. Erdemeiért már Öregbik Rákóczi György is nemesi rangra való emeléssel kívánta jutalmazni, ebben azonban halála megakadályozta, ellenben fia 1648 december 10-én kelt adománylevelével címeres nemeslevéllel jutalmazta.²³⁾

Működésében maga Szenczi is iskolát alapított: Kolozsváron, a tipográfiában az ő eljárásai folytatódtak egészen Tótfalusi Kis Miklósnak 1693-ban való munkába állásáig, a kompaktoriában pedig ugyancsak Kolozsváron, de talán vidéki magyar városokban is az ő kissé talán keletiesen gazdag disztési módzatai átérték Erdély önállóságának bukását is, sőt a Habsburg-uralom alatti német barokk-hatás megjelenése ellenére is még évtizedekig továbbélt.²⁴⁾

Szenczi Ábrahám iskolázottságáról tulajdonképpen semmi biztosat nem mondhatunk, ennek ellenére mégis bizonyosra vehető, hogy tudását iskolákban is növelte. Erre enged következtetni II. Rákóczi György fejedelemtől 1648 december 10-én nyert nemeslevelének indokolása. Eszerint: "Postquam intelligamus, te Abrahamum Ker-

20) Szalárdi. 229.

21) Illyésy János: Nyomdatörténeti adatok. MKvSzle. 1898: 276.

22) Szerző: 28.

23) Naményi L. 293-96. - Ugyane szerzőtől: Szenczi Kertész Ábrahám nemeslevele. Turul. 1903: 177-80.- Sándor Imre: Czimerlevelek. II. 66-68.

24) Szerző: A legyeződiszes könyvkötés kolozsvári mestere. MKvSzle 1957: 155-65.

tesz, alias Szempeczi cognominatum, honestis quidem et neutiquam poenitendis ortum parentibus, qui et si fortunae iniuria ad praeclarum nobilitatis ordinem aspirare nequivissent, vitae tamen integritate, honesta educatione viam tibi ad eam adipiscendam praestravissent, quorum tu disciplina imbutus, mox in ipso rudis pueritiae tempore, non obscura futurae virtutis argumenta edidisse, degustatisque bonis literis ac peragratis exertis, iisque variis provinciis ac regionibus, nec non exploratis in iis diuersarum nationum moribus."²⁵⁾

Édesapja - a családnévből következtetve - hihetőleg kertész-mesterséget folytatott s így szorgalma és jóigyekezeete következtében eléggé élhető körülmények között élván, fiát előbb bizonyosan a szempci derék iskolában, majd Nagyszombatban taníttathatta. Nem lehetetlen, hogy az itteni katolikus nyomdában ismerkedett meg a könyvnyomtatás mesterségével. Innen mehetett azután külső országokba. Sok tartományt és vidéket bejárva, sokféle néppel és szokásokkal ismerkedett meg, mignem Elzevir Izsák /1596-1651/, vagy Ábrahám leydai tipográfus világhíres műhelyébe el nem vetődhetett, ahol azután nemcsak nyomdászkészséget, de ízlést is tanulhatott. A nagyszerűen felszerelt váradi műhely azonban mindennek ellenére csak holt tőke lett volna, ha a kiváló vezető szellemi felkészültséggel is nem rendelkezett volna. Bárha Szenczi Kertésszel kapcsolatos adataink eléggé szűkszavúak, azonban tudjuk, hogy a XVII. század mindenik tipográfusa gimnáziumot, sőt filozófiát és teológiát is végzett deák volt,²⁶⁾ ezért tehát nyomdászunk sem lehetett ez alól kivétel.

Semmi nyoma sem maradt annak a tényezőnek, hogy Szenczi Ábrahám Várad szellemi mozgalmában részt vett volna. Kétségtelen, hogy a tipográfus nem irányítja a keze alól kikerülő termékek szellemét, erre tehát nem vezethető vissza az a tény, hogy a maga idejében a váradi nyomdában jelent meg a legtöbb puritánus vonatkozású mű, ellenben az a körülmény, hogy mesterségében nem volt elmaradott, már az Elzevireknél járt előiskola is bizonyosság erre,-

25) Naményi Lajos: A nagyváradi nyomdászat története. MKvSzle. 1901: 294.

26) Szerző: A kolozsvári nyomdászok iskolai végzettsége és szakmai végzettsége. MKvSzle. 1963: 169-185. és klny.

de tanusítja az is, hogy a maga irányította könyvkötészetben is a régi gótikus hagyományokon alapuló könyvtábladisztitési módot egyszerre, minden átmenet nélkül felcserélte a gazdag aranyozású virágos, meg legyeződíszes mintázatokkal, ezért, hogy a scholasztikus megkötöttséget példázó, komor külszint is, amely alig tért el a vallási, avagy klasszikus vonatkozású éremnyomatokkal díszített barna bőrbe, avagy fehér, piros, zöld egyszínű hártyába kötött könyvtáblákétől, egyszerre a kedélyre ható, tetszetős formára váltta át. Ez azután már éppen olyan újítás számba vehető, mintha a gondolkodásbeli megkötöttség feloldására törekedett volna. Hiszen tapasztalható, hogy a könyvnek mind tipográfiai, mind pedig kompaktoriai kivitelezése már egymagában is hatáskeltő tényező.

A Szenczi gondozása alatti könyvnyomtató műhelyről a legtöbb szakirónk úgy emlékezik meg, hogy ez magának Szenczinek volt a tulajdona s minthogy ő utód hátrahagyása nélkül hunyt el, a nyomda a fiskusra szállván, ezért ajándékozhatta azt a fejedelem a kolozsvári és enyedi kollégiumnak. Ezzel szemben Szalárdinak előbb idézett sorai, valamint Kovásznai Péternek határozott bizonyítékot tartalmazó levele, amely tudtul adja, hogy a váradi "Ecclesia typographiaja, mely ad usum kegylmed kezébe deveniált vala",²⁷⁾ a téves hiedelmet biztosan cáfolja. Meggondolandó azonban, hogy a török foglalás következtében a váradi egyházközség megszűnván, bizonyosan Kovásznai Péter püspök és Teleki Mihály fejedelmi tanácsos ösztönzésére, Apafinak úgy is, mint az erdélyi református egyház főpatrónusának, de úgy is, mint erdélyi fejedelemnek együttes jogában állott az elárvult nyomda tulajdonának adománylevél által való végleges biztosítása.

27) Szalárdi 229. és PrK. 1891: 31.